

ТИЛШУНОСЛИГИДА ГРАММАТИК ТЕРМИНЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

DOI: 10.53885/edinres.2021.98.33.006

Ш. А. Султонова

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети мустақил изланувчиси

***Аннотация:** мақолада грамматик терминларнинг ўзбек ва дунё тилшунослигида ўрганилиши, ўзбек, рус ва инглиз тилларида грамматик терминларнинг берилиши, изоҳланиши, шунингдек ўзаро фарқланиши билан боғлиқ лисоний ҳодисалар таҳлил қилинган, айниқса, инглизча грамматик терминларнинг ўзбек тилидаги муқобиллари солиштирилиб уларнинг ўхшаши ва фарқли жиҳатлари кўрсатиб берилган.*

***Калит сўзлар:** лугат, термин, терминология, грамматик терминлар, оппозиция, полисемия, омонимия, қиёслаш, муқобиллик*

ИЗУЧЕНИЕ ГРАМАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ЛИНГВИСТИКЕ

Ш. А. Султанова

Научный сотрудник Ташкентского государственного университета
узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

***Аннотация:** в статье анализируются лингвистические явления, связанные с изучением грамматических терминов в узбекском и мировом языкознании, выпуском и интерпретацией грамматических терминов в узбекском, русском и английском языках, а также их взаимной дифференциацией, особенно сравнивая узбекские языковые альтернативы англизматических терминов в английском языке и показывая их сходные и разные аспекты.*

***Ключевые слова:** словарь, терминология, терминология, грамматические термины, оппозиции, полисемия, омонимия, сравнение, альтернатива*

THE STUDY OF GRAMMATICAL TERMS IN LINGUISTICS

Sh. A. Sultanova

researcher of the Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi

***Abstract:** The article analyzes the linguistic phenomena associated with the study of grammatical terms in Uzbek and world linguistics, the production and interpretation of grammatical terms in Uzbek, Russian and*

English, as well as their mutual differentiation, especially comparing the Uzbek language alternatives of Inglismic terms in English and showing their similar and different aspects.

Keywords: *dictionary, terminology, terminology, grammatical terms, oppositions, polysemy, homonymy, comparison, alternative*

Кириш. Ўзбек тили ва келажак тилшуносликнинг тақдири тилнинг электрон корпуси билан боғлиқ. Бу борада мамлакатда давлат буюртмаси ва олимлар фаолиятини мувофиқлаштириш, асосий кучни босма нашрларга эмас, электрон иш юритиш, электрон таълим, электрон мулоқотнинг самарали бўлишига эришиш катта аҳамиятга эга. Шу маънода, ўзбек тилнинг миллий корпусини яратиш ишларини давлатнинг тил сиёсати ижросини таъминлашга доир муҳим амалий тадқиқот сифатида ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш зарур.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ўзбек лексикографиясида ҳам айрим лингвистик, ўқув луғатлари яратилган, жумладан, А.Мадвалиев, Ҳ.Неъматов, Р.Сайфуллаева кабилар ўзбек тилшунослигида лексикографиянинг янги тармоқлари пайдо бўлганини эътироф этишади. Шунингдек тилшунослик атамалари ҳам шу жиҳатдан бир-биридан кескин фарқ қилмайди. Ўзбек тилшунослиги, хусусан, грамматикасига доир терминлар шаклланишида рус тилининг таъсири катта бўлгани маълум, айрим атамаларни кейинги йилларда миллийлаштиришга ҳам эришдик. Бирок, асосий грамматик терминология барибир юнон тилига мансуб экани аниқ. Ўзбек тилшунослигида грамматик терминлар бўйича санокли тадқиқотлар олиб борилган. Айниқса, Азим Ҳожиёвнинг “Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати” бугун барча тадқиқотчилар томонидан фаол қўлланилади, бироқ мазкур луғат электрон шаклга эга эмас, бу муайян даражада тадқиқотчиларга қийинчилик туғдирмоқда. Шу маънода грамматик терминларнинг электрон луғатини яратиш, миллий тил корпусига мослаш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда.

Ўзбек тилшунослигининг терминологик тизими парадигматик, иерархик ва синтагматик алоқаларни ўрганади, улар юқорида айтиб ўтилганидек, лингвистик ҳодисалар/объектлар/тушунчалар атамалари билан ифодаланган мавзу алоқаларига ва лексик бирликлар сифатида атамалар ўртасидаги ҳақиқий тил муносабатларига асосланади. Тил элементларини ягона ва интеграл тўпламни ташкил этишни белгиловчи ва бу тўпламнинг таркибий ўзгаришларини белгиловчи тизим алоқасининг етакчи тури оппозиция – тил бирликларининг умумийлиги асосида оппозиция деб эътироф этилади. Тизимнинг элементлари турли хил қарама-қаршиликларга кириши мумкин: “приватив муҳолифат ёки қатъий қўшилиш муносабатлари.

Приватив оппозиция муносабатларига лисоний бирликлар киради, улардан бири умумий умумий тушунчани ёки ҳодисалар/тушунчалар мажмуасининг номини ифодалайди, иккинчиси эса бу умумий тушунчага нисбатан муайян шахсни ифодаловчи тушунчани ёки номланган тўпламнинг элементини билдиради. Приватив оппозиция иерархик муносабатларга мос келади ва тур-тур муносабатларини ҳам, «бутун қисмлар» муносабатларини ҳам ўз ичига олади. Биринчидан, лингвистик терминлар хусусий оппозиция муносабатларига киришади, улардан бири маълум тушунчалар синфини, яъни тушунчалар синфини билдиради. Шунингдек, бу муносабатлар семантик жиҳатдан бир хил терминларни бир хил умумий тушунча билан боғлаш мумкин. Масалан, приватив оппозиция грамматик маъноларни номловчи грамматик категориялар ва терминлар номлари ўртасида ўрнатилади: сон ва бирлик – кўплик; замон ва ҳозирги – келаси замон – ўтган замон. Бу ерда сон ва замон атамалари гиперонимлар бўлиб, уларнинг гипонимлари ўз навбатида бирлик, кўплик; ҳозирги замон, келаси замон ва ўтган замон атамаларидир.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Терминологияда, хусусий оппозицияда мос келадиган қуйидаги терминлар занжирларида лексик бирликлар орага киради: ундош товушлар, қаттиқ ундошлар, юмшоқ ундошлар; аффикс, префикс, инфих, суффикс; феъл, ўзлик нисбатидаги феъл, шахссиз феъл; от, аниқ от, мавхум от, якка от, жамловчи от; олмош, кишилиқ олмоши, сўроқ олмоши, ноаниқ олмош; мураккаб гап, қўшма гап, тушунча, шакл, ва бошқалар. “Бутун ва унинг қисмлари” муносабатига асосланган приватив оппозиция мураккаб лингвистик ҳодисани номловчи атама билан бу лингвистик ҳодисанинг элементлари/қисмларини англлатувчи терминлар ўртасида ўрнатилади. Шундай қилиб, лингвистик терминологияда приватив оппозиция муносабатлари сўз, асос, префикс, қўшимча, ҳосила; гап, мавзу, предикат, тўлдирувчи, таъриф, ҳолат; боб, параграф, параграф; грамматика, синтаксис, морфология ва бошқа терминларни боғлайди.

Маъноларнинг бир хил мазмун компонентларига эга бўлган сўзлар нол оппозиция муносабатларига киради. Шунини таъкидлаш керакки, атамалар ўртасидаги синонимик муносабатлар тушунчалари анъанавий синонимларни нутқнинг бир қисми сўзлари сифатида тушунишдан маъно ва ўзаро алмашинувчанлик (тўлиқ ёки мумкин бўлган услубий ва семантик фарқлар билан) тўлиқ ёки қисман тасодиф билан фарқ қилади. Термин тушунчаси қатъий илмий тушунча сифатида дефинитивлик, бирёқламалик, монореферентлик билан характерланади ва контекстуал мустақиллик лексик бирликларнинг бу тури синоним алоқаларга эга эмаслигини тақозо этади. Бироқ, олимлар терминологик тизимларда бир хил маънога эга бўлган терминлар мавжудлигини билдиришга мажбур.

Терминологияда синонимия одатда иккиланиш ҳодисаси сифатида тушунилади, яъни мутлақ синонимия маъносига ўхшаш терминлар йўқ, терминологик вариантдошлик бор. Тилшуносликнинг терминологик тизимида, аввало, уларнинг таърифларида айнан бир хил сигнификатив компонентларга эга бўлган терминлар ўртасида нол оппозиция муносабатларини ўрнатиш мумкин. Бундай терминлар, одатда, илмий матнда деярли тўлиқ ўзаро алмашувчанликни намоён қилади. Лингвистик терминлар терминларга хос бўлмаган (уларнинг анъанавий талқинига мувофиқ) қисман синонимия ва полисемияни намоёйиш этади. Терминларнинг маънолари қисман бир-бирига тўғри келса ёки бир термин бир неча семантик жиҳатдан боғлиқ изоҳларга эга бўлса, терминнинг терминлари ёки лексико-семантик вариантлари ўртасида эквиполент оппозиция муносабатларини ўрнатиш мумкин. Масалан, маъноларнинг қисман тасодифийлиги асосида тилшунослик ва тилшунослик терминлари ўртасида эквивалент оппозиция ўрнатилади: тилшунослик атамаси, одатда, тил фанининг дастлабки босқичларини тавсифлашга бағишланган матнларда, тилшунослик атамаси замонавий тадқиқотларда фаол қўлланилади (шу жумладан, янги тилшунослик фанлари ва соҳалари номларида: математик тилшунослик, когнитив тилшунослик ва бошқалар.).

Терминлар орасида аниқ ва монореференциал лексемалар сифатида назарий жиҳатдан мумкин бўлмаган бу турдаги алоқанинг мавжудлигини бир қатор сабаблар билан изоҳлаш мумкин: тил ўрганишга ёндашувлардаги фарқ, турли лингвистик парадигмалар, анъаналар, тенденциялар ва мактабларнинг мавжудлиги тилшунослик методологиясининг табиий тилга максимал яқинлигига боғлиқ. Шундай қилиб, Ю.Е.Прохоров лингвистик тадқиқотларда фаол қўлланиладиган “тушунча” атамасининг бир неча ўнлаб таърифларини умумлаштириб беради: «бу (аниқ қисқа) рўйхатдан ҳам деярли ҳар бир муаллиф «тушунча» сўзи билан бошқа нарсани тушуниши аниқ кўриниб турибди» [5,52]. Лингвистик терминларнинг ноаниқлиги ва синонимияси тадқиқот матнларида унинг муаллифлари қўллаган атама билан нимани тушунишини аниқ белгилаш зарурлигига олиб келади.

Антонимик муносабатларни антонимик сўзларнинг умумий семалар мавжудлиги билан тавсифланиши, улар асосида маъноларининг зид элементлари қиёсланиши асосида эквиполент оппозицияга ҳам боғлаш мумкин. Бироқ, Й.Караулов антонимияни бир-бирининг негизи сифатида қабул қилганда, лексемалар бир-бирининг негизи сифатида ҳаракат қилганда қарама-қарши ёки қарама-қарши бўлган элементлардир « [6:16].

Дискурсив антонимик оппозиция муносабатларида лингвистик терминлар кириб, улар тавсифлайдиган атрибутнинг маълум нол

қийматидан тенг келадиган антиподларнинг бир тури бўлган тушунчаларни билдиради. Структурализм вакилларининг назарий қурилишларига бориб тақаладиган бинар антонимик оппозициялар ҳозирги замон тилшунослигининг терминологик тизимининг муҳим хусусиятидир, масалан: лабланган унли –лабланмаган унли, очик бўғин – ёпиқ бўғин, урғули бўғин – урғусиз бўғин, мукамал шакл – номукамал шакл, синоним – антонимлар, синхрон –диакрония ва бошқалар.

Лингвистик терминология соҳасида лексемалар ўрта атаманинг мавжудлиги мумкин бўлмаган тушунчаларни ифодалаганда (бирлик – кўплик, очик бўғин – ёпиқ бўғин, оддий жумла – мураккаб жумла) ва контраст антонимия муносабатларини ўрнатиш мумкин.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Грамматик терминларни бошқа тиллар терминларига қиёслаб ўрганиш ҳам тиллар ўртасидаги грамматик ўзига хосликларни яққол ифода этади. Жумладан, инглиз тилида мавжуд грамматик терминларнинг ўзбекча муқобиллари ҳар доим ҳам айнан мос келавермайди. Шу ўринда ўзбекча ва инглизча грамматик терминларнинг қиёсига эътибор қаратамиз. Аслида ўзбек ва инглиз тиллари бир оиллага мансуб бўлмагани учун грамматик терминлардан ҳам муайян фарқлар сезилиб туради, бироқ асосий атамалар деярли бир хилдир.

Масалан қуйидаги грамматик терминлар айнан мос келади:

kinds of sentences — гап турлари (ифода мақсадига кўра)

declarative sentence — дарак гап

interrogative sentences — сўроқ гап

imperative sentences — буйруқ гап

exclamatory sentences — ундов гап

affirmative sentences — тасдиқ гап

negative sentences — инкор (бўлишсиз) гап

word order — сўз тартиби (гапда)

the subject — эга

the predicate — кесим

direct word order — тўғри сўз тартиби

the principal parts of the sentence — гапнинг бош бўлаклари

proper noun — шахс оти

common noun — ўрин жой оти

countable noun — аниқ от

uncountable noun — ноаниқ от

abstract noun — мавҳум от

material noun — нарса оти

collective noun — жамловчи от

pronoun — олмош

numeral — сон

adjective — сифат

Энди тиллар морфологик жиҳатдан ўзига хос фарқланишга эга бўлгани сабабли айрим фарқлар ҳам яққол кўзга ташланади:

gerund — ҳаракат номи

simple verbal predicate — содда феъл кесим

compound verbal predicate — қўшма феъл кесим

finite verb — соф феъл

phraseological unit — фразиологик бирикма

nominal predicate — от-кесим

verbal predicate — феъл кесим

link verb — ёрдамчи феъл

Сўроқнинг қуйидаги турларини англатувчи грамматик тарминлар ўзбек тилида мавжуд эмас:

general question — умумий сўроқ

special question — махсус сўроқ

alternative question — альтернатив сўроқ

disjunctive question — ажратилган сўроқ

auxiliary verb — вспомогательный глагол

indirect = inverted word order — ўзгарган сўз тартиби (инверсия)

Тиллар ўзига хос морфологик таркибга, тузилишга эга бўлгани боис ҳеч бир лисоний бирлик муайян тилгагина хос бўлмайди. Шунингдек тилшунослик атамалари ҳам шу жиҳатдан бир-биридан кескин фарқ қилмайди. Ўзбек тилшунослиги, хусусан, грамматикасига доир терминлар шаклланишида рус тилининг таъсири катта бўлгани маълум. Албатта, инглиз тилида қўлланиладиган грамматик терминлар асосан, латин тилига ёки юнон тилига мансубдир.

Терминологиянинг систематик табиати бир томондан, сўз туркумларининг систематик табиатини англаган ҳолда, иккинчи томондан, систематик табиатини замонавий илмий билишнинг методологик тамойили сифатида акс эттирувчи лингвистик ва экстралингвистик асосларга эга.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommend.) Лингвистик терминларининг тизимлаштирилган тавсифи лингвистик терминологияни тўрт турдаги қарама-қаршиликлар: приватив, нулл, эквиполент ва дискурсив томонидан ташкил этилган тизимли бирлашма сифатида тақдим этишга имкон беради. Лингвистик терминологиянинг ўзига хослиги – терминология назариясининг постулатларига зид бўлган ва тилшуносликнинг табиий тилга, тадқиқот объектининг метафорик ва мавҳум табиатига яқинлиги билан аниқланиши мумкин бўлган тўлиқ ва қисман синонимия, полисемия, контекстуал қарама-қаршилик, илмий

омонимия ҳодисаларига асосланишидир.

Тадқиқотнинг истиқболи миллий лингвистик атамаларнинг қиёсий тадқиқотларида олинган натижаларни қўллаш ва терминологик эквивалентларни танлаш нафақат лексема белгиларини таққослаш, балки уларнинг тизим алоқалари ва фойдаланиш контейнерларининг мослигини таҳлил қилиш билан бирга лингвистик атамаларнинг икки тилли луғатларини яратишга ҳам имконият яратади.

Фойдаланилган адабиётлар:

Лексикография. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – 384 бет.

Неъматов Х., Бахриддинова Б. “Бешиқдаги Алпомиш” – луғатлар гулдастаси. “Маърифат”. – Тошкент, 2007 й, №76.

Сайфуллаева Р., Эрназаров Т. Ўқув луғатлари яратиш – долзарб вазифа // “Тил ва адабиёт таълими”, 2007. № 4. – Б. 4-6.

Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи. 1985. 115 б.

Прохоров, 1999 Прохоров Ю.Е. Коммуникативное пространство языковой личности в национально-культурном аспекте // Язык, сознание, коммуникация. Вып.8. - М., 1999, с. 52

Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. –М., 1987. 263 с.